

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, July- Dec. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 16

☆ زاہد حسین، ڈاکٹر زیب النساء

EXIGENCY AND SIGNIFICANCE OF BIBLIOGRAPHIC INDEX AND ITS TRADITION IN PUNJABI

اشاریہ سازی دی ضرورت و اہمیت تے پنجابی وچ ایہدی ریت

Abstract

A Bibliographic Index helps a researcher to find out relevant data in a publication within no time. A researcher or scholar can get information about his required material in a glance by the Bibliographic index because it show author's name, title of Book or Journal, subtitles, editor (in case of Journal etc) edition, publishing house, place, and year of publication. It saves time, energy, and money for the researcher. Its describe of significance and Bibliographic Index with reference to Punjabi Language and literature. Moreover, the Tradition of Bibliography has also been explored in this article.

Keywords: Bibliographic, Index, Relevant, Data, Publication,

☆ ایم فل سکالر، پاکستانی زبانیں AIOU، اسلام آباد
☆ لیکچرار، شعبہ پنجابی زبانیں AIOU، اسلام آباد

علمی دنیا وچ ہر کھدوک جا حقیقت دا جانوں اے جے کسے وی موضوع یا شے تے تحقیق کرن توں پہلے جاننا ضروری اے موضوع تے پہلے کیہ کم ہو چکا اے۔ مگروں فیصلہ کیتا جاندا اے کہ تحقیق کتھوں شروع کیتی جائے۔ موضوع بارے تاریخ وچ کیہ کم ایس توں چھپے ہو یا۔ ایہدے لئی کتابیات تے اشاریہ سازی دی اہمیت اگھڑویں اے۔ سپیشلائزیشن دے تیز رفتار دور وچ ایہدی اہمیت ہو رو دھ گئی۔ اشاریے دی لوڑ تے اہمیت بارے گل کھلارن توں پہلاں پتہ ہونا چاہیدا اے کہ اشاریہ کیہ اے۔ فیروز اللغات وچ اشاریے دی تعریف اے:

”کسی کتاب کے مضامین کی تفصیلی فہرست، حروف تہجی کے اعتبار سے“۔ (1)

آکسفورڈ ڈکشنری وچ اشاریے دی تعریف ملدی اے:

“(In a book or set of books) An alphabetical list of names, subjects, etc. with reference to the pages on which they are mentioned”. (2)

امریکن ہیئرینج ڈکشنری وچ اشاریے دی تعریف ایہناں لفظاں وچ درج اے:

“Something that serves to guide, point out, or otherwise facilitate references, especially an alphabetized list of names, places and subjects treated in a printed work, giving the page or pages on which each of them is mentioned”. (3)

کشاف اصطلاحات کتب خانہ وچ اشاریہ دی تعریف ایس طرح ملدی اے:

”کسی کتاب یا کتب میں مذکورہ مضامین، اشخاص، مقامات یا ناموں وغیرہ کی مفصل الفبائی یا ابجدی فہرست مع حوالہ صفحات جہاں انہیں استعمال کیا گیا ہو“۔ (4)

ادبی پرچیاں دی اشاریہ سازی دے سلسلے وچ جیڑا طریقہ اپنایا جا رہیا اے اوہ تقریباً بلیو گرائی دی ہی شکل اے۔ لکھاری، لکھت دا عنوان، جلد نمبر، شمارہ نمبر، چھپن ورہا، پرچے دا ناں، چھپن دی تھاں درج کیتے جانے نیں۔ معلومات دا اندراج بھاریں کالماں دی شکل ہوئے یاں جملہ اشاعتی کوائف، کتابیات والے ہی درج کیتے جانے نیں۔ ایسے لئی اشاریاں نوں بلیو گرائی دا ناں وی دتا جاندا اے۔ تحقیق دے سلسلے وچ کتابیات دی اہمیت توں انکار نہیں۔ شہباز ملک لکھدے نیں:

”ہر قسم کی تحقیق کی کتابیات یا بلیو گرائی ایک اہم کردار ادا کرتی ہے۔ اس کی موجودگی ایک قسم کی چابی ہوتی ہے جو محققین پر صدیوں کی معلومات کے دروازے کھلوتی ہے۔“ (5)

اشاریے تے کتابیات کھوج کاراں تے ادب دے قاریاں دا ویلہ بچاون پاروں اہمیت دے حامل نیں۔ جنہاں توں بغیر گزارہ ممکن نہیں۔ ڈاکٹر طاہر تونسوی سرائیکی کتابیات (آغاز تے 1993ء) دے مکھ لیکھ وچ لکھدے نیں:

”ہرزبان وادب کے لیے بلیو گرائی ناگزیر ہے۔ آج کے جدید سائنسی دور میں وقت کو بچانے اور ایک جا ساری معلومات کو حاصل کرنے کے لیے کتابیات کا ہونا ضروری ہے۔“ (6)

علوم فن تے سائنس ٹیکنالوجی دے نال نال کھوج پرکھ دی ودھدی عملداری تے مصروفیت پاروں ویلے دی گھاٹ تے اشاریہ سازی دی اہمیت ودھادتی۔ قاری تے کھوج کار گھٹ توں گھٹ ویلے وچ ودھ توں ودھ کتاباں تے رسالیاں وچ چھپے مواد تک رسائی حاصل کر کے لوڑ موجب مواد حاصل کرنا چاہندا اے۔ پلک جھپکدیاں ایہہ مکن نہیں۔ کتابیات تے اشاریاں دی موجودگی ڈھیر گھٹ ویلے وچ اپڑان لئی جہت مددگار ہوندے نیں۔ اشاریہ موجود نہ ہوئے تے کتاب یاں رسالے دے اک اک صفحے نوں تھلنا پیندا اے تاں جے پتہ لگے کہ لوڑ موجب حوالہ ہے وی یا نہیں۔ اشاریہ محنت تے ویلے نوں بچاؤندا اے۔ ڈاکٹر اشرف کمال لکھدے نیں:

”صرف اشاریہ ہی ہے جو ساری کتاب کا نچوڑ کر نظر ڈالنے میں آنکھوں کے سامنے لے آتا ہے۔“ (7)

اشاریے دی خوبی اے کہ کسے خاص موضوع نال دلچسپی رکھن والے قاری تے محقق نوں الف بائی ترتیب راہیں لوڑ وند چیزاں تے متعلقہ حوالے اکٹھے اکوتھاں لہجہ جاندے نیں۔ مطالعہ مواد نوں مڈھ توں آخر تک کھنگالنا نہیں پیندا۔ سرفراز مرزا موجب:

”اشاریے کا مقصد کسی دستاویز کے مندرجات کو آشکار کرنا اور قاری کو اک طائرانہ نظر میں وہ سب کچھ مہیا کرنا ہے کہ جس کی اسے جستجو ہو اور اسے اپنے مطلب کی مواد کی تلاش کے کام میں آسانی ہو۔ بکھری ہوئی معلومات کی طرف رہنمائی کے لیے اشاریے موثر کردار ادا کرتے ہیں۔“ (8)

ہر نویں دن دے نال معلومات وچ وادھا ہوندا جا رہیا اے۔ کتاباں تے مقالیاں وچ وادھے ہو رہے نیں۔ اڈواڈ ادبی، علمی تے تحقیقی مجلیاں وچ سینکڑے مضمون تے مقالے چھپدے نیں۔ علم دے ایس ذخیرے وچوں کھوج کسے خاص موضوع اُتے کیویں بھال کرے۔ اک اک پرچہ تے کتاب دے اک اک صفحہ دی پھرولا پھرالی ڈاہڈا دکھاتے تھکا دین والا کم اے۔ سلمان عابد مضمون وچ لکھدے نیں:

”ہزاروں کی تعداد میں شائع ہونے والے رسائل و جرائد میں سے کسی علمی تحقیقی رسالے کے سینکڑوں شماروں اور اس میں شائع ہونے والے ہزاروں مقالات و نگارشات سے استفادہ کرنا بھی ایک حد تک ”ناممکن امر“ لگتا تھا۔ اس ناممکن کو ممکن بنانے کے لیے اشاریے مرتب کیے جاتے ہیں جن کی مدد سے محقق کے علم میں یہ آتا ہے کہ کسی رسالے میں اس کے کام کا لوازمہ موجود ہے اور یہ اشاریہ ہی ہے جس کے باعث کسی رسالے کے تمام شماروں کی ورق گردانی کی زحمت سے نجات مل جاتی ہے۔“ (9)

اشاریہ کھوج دے سلسلے دی اہم منزل اے۔ اشاریے دی ترتیب تے تیاری معمولی کم نہیں۔ مزاج وچ تحمل، ذہن وچ ترتیب دیون دی صلاحیت خاص توجہ، فکر تے نظر دی لوڑ ہوندی اے۔ اختر النساء دی بقول:

”اشاریہ تحقیق کی ایک اہم منزل ہے۔ یہ ایک ایسی باضابطہ مرتب فہرست

ہوتی ہے جو ہر اندراج کے بارے میں معلومات فراہم کرتی ہے لہذا اس کی ترتیب و تیاری میں خصوصاً توجہ اور فکر و نظر کی ضرورت ہوتی ہے۔ اس تکنیکی کام کی وجہ سے حوالوں کے نظام میں ترتیب آتی ہے۔ بکھری ہوئی معلومات کو یکجا کرنے اور قاری کو مطلوبہ مواد کی تلاش و رہنمائی میں بھرپور مدد ملتی ہے۔“ (10)

اشاریے دی لوڑ تے اہمیت اتے ”تحقیق کافن“ وچ ڈاکٹر گیان چند ہوراں روشنی پائی۔ کتاباں دے نال رسالیاں دی اشاریہ سازی دے وی بڑے قائل و سدے نیں۔ کتاب کسے اک یاں دو بندیاں دی مرتبہ یا تصنیف ہوندی اے جد کہ رسالیاں وچ کئی لوکاں دی نگارشاں نظم تے نشر دے روپ وچ چھپدیاں نیں:

”رسالوں کے اشاریے ہوں تو ان میں دیکھ لینا کافی ہو، پوری فائل تلاش کرنے کی ضرورت نہیں۔“ (11)

کسے قسم دے مواد دا اشاریہ اپنی اہمیت تے استعمال دی لوڑ پاروں بنیادی ماخذ دی حیثیت رکھدا اے۔ ایہہ روشنی دی اوہ شمع اے جیہدے نال محقق، کھوج دے ہنیرے کمرے وچوں لوڑ موجب شیواں کھوجن دے قابل ہو جاندا اے۔ نہ صرف کھوجکاراں سگوں پارکھاں نوں نینہہ مہیا کردا اے جیہدے اُتے پرکھ دی کندھ اساری جاسکدی اے۔ اشاریہ اصل وچ کسے قابل مطالعہ مواد یا مجموعہ دستاویزاں تے اوہدے مندرجات دیاں سرخیاں دے نال کسے خاص ترتیب نال مرتب کیتی فہرست اے۔ اشاریے بارے مبادیات تحقیق دے مولف دے وچار نیں کہ:

”موجودہ دور میں اشاریہ کو بڑی اہمیت حاصل اے اور یہ ہے بھی حقیقتاً نہایت مفید اور کام کی چیز۔ اس سے قاری کو بھی فائدہ پہنچتا ہے اور تحقیق کرنے والے کو بھی، خصوصاً نئے محقق کو۔ اس کے ذریعے اس کی رہنمائی بھی ہوتی ہے اور وقت بھی بچتا ہے۔“ (12)

اشاریہ کسے کتاب دا ہووے یا رسالے دا اوہدی ترتیب لمی کتاب یا رسالے دے مشمولات دے موضوعاں دا خاص خیال رکھن دی لوڑ اے۔ توضیحی اشاریے وچ عام روایتی اشاریے دی نسبت مواد دے متن وچوں اہم نکات

تے معلومات نوں زیادہ واضحترے قدرے جامع ڈھنگ وچ پیش کیتا جاندا اے۔ ایس لحاظ نال توضیحی اشاریہ روایتی اشاریے توں اک درجہ اگے اے۔ معلومات تک زیادہ بہتر انداز نال رسائی دی اہلیت پاروں ایہدی اہمیت تے افادیت ودھ گئی اے۔ ایس پاروں موجودہ دور وچ کتاباں تے رسالیاں دے توضیحی اشاریاں دارجمان ودھ رہیا اے۔

پنجابی زبان دے ادب دی معلوم تاریخ لگ بھگ ہزار ورہے پہلے شروع ہوئی۔ بابا فرید (1188ء تا 1280ء) پنجابی زبان دے پہلے باقاعدہ شاعر منے جانے نیں۔ پنجابی وچ تحقیق دی روایت ڈھیر پرانی نہیں۔ کتابیاتی اشاریے دا مڈھ جامع پنجاب دے ایم اے پنجابی دے طالب علم شہباز ملک ہوراں 1972ء وچ ”فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں“ دے عنوان نال تحقیقی مقالہ لکھ کے بھیا۔ مقالے دے نگران ڈاکٹر وحید قریشی سن۔ ایہدے وچ پنجابی دیاں ساڈھے پنج ہزار کتاباں بارے ضروری معلومات دتیاں گئیاں۔ مقالہ بعد وچ چھپیمائی وچ قسط وار چھپنا شروع ہو گیا۔ (13)

کتابی شکل وچ پہلا اشاریہ سبط الحسن ضیغم ہوراں دا اے۔ ”پنجابی کتابیں“ دے سرناویں پٹھ اردو زبان وچ ایہہ اشاریہ ستمبر 1973ء وچ پہلی وار نیشنل بک سنٹر پاکستان لاہور نے مطبع عالیہ توں شائع کیتا۔ ایس اشاریے وچ 2538 پنجابی کتاباں بارے جانکاری اے۔ کتاب داناں، لکھاری داناں، اشاعتی ادارہ، سن اشاعت، کتاب داسائز، کل صفحے۔ کتاب وچ 1972ء تک چھپن والیاں کتاباں نوں شائع کیتا گیا اے۔ نظم تے نثر دے اعتبار نال موضوعاں دی اڈواڈ سرناویاں پٹھ ونڈ کیتی گئی اے۔ کتابیاتی اشاریے بارے عین الحق فرید کوٹی لکھدے نیں:

”پنجابی بارے بلیو گرافی دا مڈھ سید سبط الحسن ضیغم نے نیشنل بک سنٹر پاکستان دے کہن تے ”پنجابی کتابیں“ (1972ء) دے سرناویں پٹھ

اک بھرویں فہرست تیار کر کے بدھاسی“۔ (14)

اشاریے دی روایت دا تیسرا وڈا کارنامہ اقبال صلاح الدین دی مرتبہ ”فہرست مقالات“ اے۔ 30 دسمبر 1982ء تائیں چھپن والے سوانحی، تاریخی، جغرافیائی، معاشرتی، اخلاقی، تحقیقی تے تنقیدی مضمون ایس فہرست دا حصہ نیں۔ قبیلہ ناشرین ولوں چھپی کتاب نوں لوڑتے اہمیت موجب عین الحق فرید کوٹی ہوراں ایہناں لفظاں وچ وڈیا:

”پنجابی، بلیو گرافی دے کچھ وچ اقبال صلاح الدین دی ترتیب دتی ہوئی

فہرست مقالات (1983ء) دی بہت صلاحین یوگ اے۔ فاضل مرتب
 نے ایہ لوڑوند پر بہت کھینچل والاکم کر کے پنجابی زبان اُتے بڑا احسان کیتا
 اے۔ (15)

1984ء وچ چھپن والا اقبال صلاح الدین دا اشاریہ سائنسی بنیاداں اُتے ترتیب دتا گیا۔ رسالیاں، کتاباں
 تے اخباراں وچ لکھے گئے پنجابی دے مضموناں تے مقالیاں نوں رلت دتی گئی۔ دیباچے وچ اقبال صلاح الدین
 لکھدے نیں:

”پنجابی زبان تے ادب بارے چھپن والے مضموناں دی فہرست بناون دا
 خیال تے ”لعلوں دی پنڈ“ دی ترتیب دے سے (1972ء) ہی میرے
 دل وچ پننگر یا سی۔ 1972ء وچ موتیاں دی لڑی دی پہلی جلد پنجابی تحقیقی
 مرکز چوک اُردو بازار ولوں چھاپن دا سر بندھ کیتا گیا۔ ایہہ جلد قسط وار
 ماہنامہ ”لہراں“ لاہور وچ اوہنیں ونیں چھپنی شروع ہوئی جیہنیں دنیں میں
 ایہہ پرچہ مرتب کردا ہندا اسساں تے ”لہراں“ دے لے نما نے مالی وسیلیاں
 پاروں ایہہ قسطاں دی دونہہ، ترونہہ توں ودھ نہ چھپ سکیاں۔ ایس کتاب
 دی تیاری دا وڈا مقصد جتھے اپنے ادبی ورثے نوں محفوظ کرنا اے او تھے
 تحقیق کرن والیاں نوں ہڈھی کھینچل توں بچاؤ کرنا وی اے۔ (16)

اقبال صلاح الدین ہوراں وی تحقیقی کاوش کئی سال چھاپن ہاراں دیاں نظراں توں پرے زلدی رہی۔ ایس
 پڑ دے اگلے کھوجکار ڈاکٹر حمید محسن نیں۔ 1947ء توں 1984ء تاں ایں اڈواڈ رسالیاں وچ چھپن والے افسانیاں نوں
 اوہناں اپنی بلیو گرافی دا موضوع بنایا۔ اشاریہ جولائی 1984ء وچ چیئر پبلیکیشنز ولوں ”پاکستانی پنجابی افسانہ 1947ء
 توں 1984ء بلیو گرافی“ دے عنوان پٹھ چھپیا۔ کاوش بارے دادد بیندیاں اسلام رانا لکھدے نیں:
 ”حمید محسن نے ایہہ بلیو گرافی مرتب کر کے اک پاسے تے وکھو وکھ کھلریاں
 موتیاں نوں اک لڑی وچ پرو دتا اے تے دوجے پاسے کہانی دے

پارکھاں، طالبعلماں تے محققاں داکم سوکھا کردتا اے۔“ (17)

اشاریہ پنجابی افسانے دی تاریخ دا درجہ رکھدا اے۔ ایس اشاریے دی اہمیت ایس کچھوں اے کہ ایہدے وچ اک دکھ صنف نوں موضوع بنایا گیا۔ ایس روایت دے اگلے محقق ڈاکٹر شہباز ملک نیں۔ اوہناں داکم ایس سلسلے دا سب توں موکلا کم اے ”پنجابی کتابیات“ دے سرناویں پیٹھ 1991ء وچ اکادمی ادبیات پاکستان نے پنجابی کتاباں دی بلیوگرانی چھاپی۔ ایہدے وچ 12500 کتاباں بارے جانکاری اے۔ اک لیکھ وچ اسلم رانا لکھدے نیں:

”ڈاکٹر شہباز ملک نے لگ بھگ 26-27 ورہیاں دی کٹھن ریاضت، سخت محنت تے عزم مجاہدے توں بعد پنجابی کتابیات جلد 1 دی شکل وچ جیہڑا اچا تے سچا کارنامہ انجام دتا اے تے اوہدی ترتیب، تہذیب تے اشاعت جس جانفشانی، عرق ریزی تے دلاویزی نال کرائی اے اوہ پنجابی زبان تے ادب وچ نہ صرف اک سنگ میل بن گیا اے سگوں ساڈی نظر وچ لچھڑ

داروپ وٹا گیا اے۔“ (18)

پنجابی زبان تے ادب دا ایہہ سنہر اباب، دانش وراں تے پارکھاں کھوجیاں لئی بیش قیمت خزانہ اے۔ پنجابی زبان وچ ایہہ نوں ادب دا انسائیکلو پیڈیا وی آکھیا جاسکدا اے۔ پنجابی زبان وچ کتابیاتی اشاریے دی ریت وچ اڈواڈ جامعات توں ایم اے تے ایم فل دی سطح تے لکھے سندی مقالیاں دا وی وڈا حصہ اے۔ پنجاب یونیورسٹی دے ایم اے پنجابی دے طالب علماں داکم ایس کھیتر سلاہن جوگ اے۔ اڈواڈ ادبی پرچیاں وچ چھپن والیاں پنجابی لکھتاں نوں نوجوان محققاں موضوع بنایا۔ ایہہ محبت طلب کم پنجاب یونیورسٹی شعبہ پنجابی دے پروفیسر ڈاکٹر وحید قریشی، ڈاکٹر شہباز ملک، ڈاکٹر اسلم رانا، ڈاکٹر نبیلہ عمر تے پروفیسر خالد ہمایوں دی زیر نگرانی مکمل ہويا۔ پنجابی زبان دی اشاریہ سازی دی تاریخ وچ جامع پنجاب دا ایہہ کم ہمیشہ یاد رکھیا جائے گا۔

مقالہ نگار	عنوان	سال
شہباز ملک	فارسی رسم الخط وچ چھپیاں پنجابی کتاباں	1974ء

- شگفتہ پروین روزنامہ امروز لاہور دے (پنجابی حصہ) وچ چھپن والے تنقیدی تے 1984ء تحقیقی مضمون (ہیلو گرائی)
- رانا مبارک علی ماہنامہ لہراں لاہور۔ تحقیق، تنقید (ہیلو گرائی) 1988ء
- شمیم اختر ماہنامہ پنجابی ادب لاہور وچ چھپے تحقیقی تے تنقیدی مضمون تے ہور نثر 1991ء (ہیلو گرائی)
- مہر وقار الحسن ماہنامہ پنجابی زبان دی ہیلو گرائی 1997ء
- ساجدہ کنول پنجابی زبان تے ادب بارے پنجابی کتاباں دی فہرست 1991ء
- فرحت نذیر روزنامہ ”سجن“ دے ادبی مضمون (ہیلو گرائی) 1997ء تا 1999ء
- مہر النساء تمنا ہی ”پنجابی ادب“ وچ چھپن والیاں لکھتاں دی ہیلو گرائی 1997ء
- فائزہ الماس روزنامہ ”ڈان“ وچ پنجابی زبان تے ادب بارے چھپن والیاں 2000ء لکھتاں (ہیلو گرائی)
- ہما فاطمہ پنجاب، پنجابی زبان و ادب بارے چھپن والیاں لکھتاں (ہیلو گرائی) 1998ء تا 2000ء
- حافظ عارف محمود رسالہ ”تخلیق“ وچ چھپن والیاں پنجابی لکھتاں (ہیلو گرائی) 2000ء تا 2001ء
- عفت عاشق مہینہ وار ”ماں بولی“ لاہور مہاڑتے ہیلو گرائی 2000ء تا 2001ء
- مہ جبین کتب خانہ خالدہ ہمایوں دیاں پنجاب تے پنجابی بارے کتاباں (ہیلو گرائی) 2002ء تا 2004ء گرائی)ک
- محمد اسلام ساؤتھ ایشین ریسرچ اینڈ ریسورس سنٹر لاہور دیاں پنجابی کتاباں 2002ء تا 2004ء (ہیلو گرائی)
- محمد ارسلان بیگ بلھے شاہ بارے چھپیاں کتاباں دی توضیحی ہیلو گرائی 2002ء تا 2004ء
- عائزہ رانا سویرا نٹرنیشنل رسالے دی ہیلو گرائی 2003ء تا 2005ء (2001ء-2004ء)

- میمونہ طاہر سبط الحسن ضیغم دی لائبریری وچ موجود گورکھی کتاباں دی بلیو گرافی 2003ء تا 2005ء
(الف توں شک تک)
- آمنہ دلدار مہینہ وار ”پنجابی انٹرنیشنل“ دی بلیو گرافی تے تنقیدی ویروا 2003ء تا 2005ء
- سعدیہ مشتاق پنجاب پبلک لائبریری وچ گورکھی حصے دی کتابیات (الف توں تھ) 2003ء تا 2005ء
شاہ مکھی وچ
- ممتاز اسلم پنجابی مہینہ وار بال رسالہ ”پکھیر و“ دی بلیو گرافی 2004ء تا 2006ء
- منتہا یونس جی۔ سی یونیورسٹی لاہور دے مجلہ راوی دی بلیو گرافی (1984ء تا 2003ء تا 2005ء
توں 2006ء تک)
- کرن مشتاق سویرا انٹرنیشنل رسالے دی بلیو گرافی 2005ء تا 2006ء
(2005-2007ء)
- نعمان صفدر محمد صفدر میر دے پنجابی تے پنجابی بارے چھپے انگریزی کالماں دی 2005ء تا 2007ء
بلیو گرافی
- مہوش اسلام بابا فرید دے چھپے پنجابی لیکھ (وضاحتی بلیو گرافی) 2012ء تا 2014ء
- احمد شہزاد تمنا ہی ”مہکاں“ انٹرنیشنل دی بلیو گرافی 2013ء تا 2015ء
(2005ء-2015ء)
- سدا اشفاق علی گورنمنٹ پوسٹ 2015ء تا 2017ء
گر بیجوائٹ کالج جھنگ دے ادبی مجلے ”کارواں“ دے پنجابی حصے
دی بلیو گرافی
- ایس توں اڈھو طالب علماں وی بلیو گرافیاں مرتب کیتیاں۔
- حنافرید مہینہ وار ”ترنجن“ لاہور دی بلیو گرافی (دسمبر 2011ء تیک) GCU 2011ء
فیصل آباد

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی وچ ایس سلسلے وچ کافی کم ہو چکیا اے۔ وردہ عمران نے تمہا ہی ”پنجابی ادب“ دی 2002ء تا 2005ء تک دی بہلیو گرائی مرتب کیتی۔ خدیجہ فاطمہ نے ”تمہا ہی ادبی ادب دی توضیحی بہلیو گرائی (2006ء تا 2010ء) دے سرناویں پٹھ تحقیقی مقالہ لکھیا۔ ”تمہا ہی پنجابی ادب دی بہلیو گرائی (2014ء-2011ء)“ سدرہ مبین دے مقالے دا عنوان سی۔ 2018ء وچ مروہ شفیق نے تمہا ہی پنجابی ادب دی بہلیو گرائی (1996ء تا 1998ء) تے سہانا ناصر نے (1999ء تا 2001ء) دی بہلیو گرائی مرتب کیتی۔ ایسے طرح 2019ء وچ کشمالہ بٹ نے (1992ء-1990ء) تے رمشا جہانگیر نے (1995ء-1993ء) دی بہلیو گرائی نوں اپنے مقالہ جات دا موضوع بنایا۔

بہلیو گرائی دے کھیتر وچ پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج دے تحقیقی مجلہ چھیمہا ہی کھوج دا کردار وی قابل قدر اے۔ چھیمہا ہی کھوج وچ چھپن والیاں بہلیو گرائیاں دے ذکر بناء موضوع ادھورار ہوے گا۔

مقالہ نگار	عنوان	اشاعتی کوائف
شہباز ملک	پاکستانی پنجابی ادب (بہلیو گرائی) (1978ء)	چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 1) جلد نمبر 1، شمارہ نمبر 1، جولائی دسمبر 1978ء، چھیمہا ہی کھوج شمارہ 2، جلد 5 (مسلسل شمارہ 10)
محمد انوار الحق	توں (1984ء) تیک پہلا پور پاکستانی پنجابی ادب (بہلیو گرائی) (1984ء توں 1976ء)	صفحہ 1 توں 54
شوکت علی قمر	”راوی“ گورنمنٹ کالج لاہور دا پنجابی حصہ (بہلیو گرائی)	چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 20) جلد 10، شمارہ 2، جنوری جون 1988ء، ص 83، 45
محمد ریاض شاہد	روزنامہ ”عوام“ (لاکل پور) فیصل آباد دے پنجابی صفحے وچ چھپے تنقیدی، تحقیقی مضمون (بہلیو گرائی)	چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 23، 24) جلد 12، شمارہ 1، جولائی دسمبر 1989ء جلد 12، شمارہ 2، ص 51 تا 74
	روزنامہ ”مغربی پاکستان“ لاہور دے پنجابی ایڈیشن ”رچناب“ وچ چھپے تنقیدی تے تحقیقی	چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 25) جلد 13، شمارہ 1، (مسلسل شمارہ 25)، دسمبر 1990ء

- مضمون (بلیو گرافی) ص 82، 63
 حمید محسن ہفت روزہ ”مبصر“ (فیصل آباد) دے پنجابی ادبی چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شماره 26، 27)
 صفحے وچ چھپیاں لکھتاں (بلیو گرافی) جلد 13، شماره 2، جلد 14، شماره 1، جنوری
 دسمبر 1991ء (مسلسل شماره 26، 27)،
 ص 21 توں 82
 حفیظ احمد کتاب لڑی ”رچناب“ گوجرانوالہ دی بلیو گرافی چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شماره 28)،
 جلد 14، شماره 2، جنوری جون 1992ء،
 ص 21، 94
 ڈاکٹر شہباز ملک کھوج (مسلسل شماره 1 توں 28) پنجاب یونیورسٹی لاہور (بلیو گرافی)
 جلد 15، شماره 1، جولائی دسمبر 1992ء ص 1
 توں 28
 حمید محسن چناب رنگ ڈائجسٹ (فیصل آباد) وچ چھپیاں چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شماره 30) جلد 14،
 شماره 1، جنوری جون 1993ء ص
 ارشد اقبال ارشد کتاب لڑی ”لکھاری“ (لاہور) وچ چھپیا نثری چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شماره 31) جلد 16،
 شماره 12، ص 50، 27 جولائی دسمبر 1993
 ادب (بلیو گرافی)
 شوکت علی شوکت روزنامہ ”ملت“ (لاائل پور) دے صفحے پنجابی رچنا چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شماره 32)،
 جلد 17، شماره 2، ص 50، 27 جنوری
 وچ چھپن ولال پنجابی ادب
 جون 1994ء
 عامر مقصود چوہدری اورینٹل کالج میگزین وچ چھپے پنجابی ادب بارے چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شماره 33) جلد 18،
 جولائی دسمبر 1994ء، ص 23، 27
 فہرست
 امجد نصیر احمد ”سنگت“ کتب لڑی فیصل آباد وچ چھپیاں چھیمہا ہی کھوج، مسلسل شماره 34، جلد 18،

- لکھتاں (بلیوگرانی) شمارہ 1، جنوری جون 1995ء ص 73
- تا 118
- سعد بھٹا تماہی ”پنجابی ادب“ (لاہور) وچ چھپی پنجابی نثر چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 35) جلد 18، شمارہ 1، جولائی دسمبر 1995ء (بلیوگرانی)
- ص 194-165
- شوکت علی قمر روزنامہ ”پغام“ (فیصل آباد) حصہ پنجابی (بلیو گرانی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 37)، جلد 19، شمارہ 1، جولائی دسمبر 1994ء
- ص 30-19
- امجد نصیر احمد روزنامہ کمرشل نیوز (فیصل آباد) دا پنجابی ادب (بلیوگرانی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 38)، جلد 19، شمارہ 2
- محمد اعجاز بٹالوی ماہنامہ ”پنج دریا“ وچ چھپے علمی، ادبی، تحقیقی، تنقیدی مضمون تے مقالے (بلیوگرانی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 39) جلد 19، شمارہ 2، جولائی دسمبر 1997ء
- ص 136-115
- محمد منیر سلج، ڈاکٹر زمیندار کالج گجرات دے مجلہ ”شاہین“ دا پنجابی حصہ (بلیوگرانی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 40)، جلد 20، شمارہ 1، جنوری توں جون 1988ء
- ص 150 تا 133
- نگہت خورشید رسالہ فنون وچ پنجابی بارے چھپن والیاں لکھتاں چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 41) جلد 20، شمارہ 1، جنوری توں جون 1998ء ص 133
- تا 150
- محمد اعجاز نوشاہی ماہنامہ ”پنج دریا“ وچ چھپن والیاں لکھتاں تخلیقی نثر تے شاعری (بلیوگرانی) چھیمہا ہی کھوج (مسلسل شمارہ 21)، جلد 20، شمارہ 1، جولائی دسمبر 1998ء

- ص 133 تا 212
- محمد اعجاز نوشاہی ماہنامہ ”لکھاری“ وچ چھپن والیاں (ہیلیو گرائی) تخلیقی نثر تے شاعری 1989ء توں 1998ء
- چھیمما ہی کھوج (مسلسل شمارہ 42) جلد 21، شمارہ 1، جنوری جون 1999ء، ص 75
- محمد اعجاز نوشاہی چھیمما ہی ”کھوج“ دی ہیلیو گرائی (29-42) شمارہ 1، جولائی توں دسمبر 1999ء
- محمد سلیم چوہدری رسالیاں تے اخباراں وچ چھپے وارث شاہ بارے پنجابی لیکھ (ہیلیو گرائی) جلد 26، شمارہ 1، جولائی دسمبر 2003ء، ص 69-92
- مسز بتول زہرا زرعی یونیورسٹی (فیصل آباد) دے مجلہ ”کشت نو“ دا پنجابی حصہ (ہیلیو گرائی) جلد 29، شمارہ 2، جولائی دسمبر 2006ء
- ص 109 تا 118
- محمد اعجاز نوشاہی چھیمما ہی ”کھوج“ دی ہیلیو گرائی (شمارہ 43-59) ہیلیو گرائی شمارہ 2 جنوری توں جون 2008ء
- عباد نبیل شاد تمہا ہی ”انکھ“ کنگن پوری وچ چھپیاں لکھتاں (ہیلیو گرائی) شمارہ 1، جولائی توں دسمبر 2008ء
- وقاص عاشق چھیمما ہی تحقیقی مجلہ ”لیکھ“ دی ہیلیو گرائی چھیمما ہی لیکھ، جلد 8، شمارہ 1، جنوری توں
- مصباح ریاض چھیمما ہی لیکھ دی ہیلیو گرائی سال وار چھیمما ہی لیکھ، جلد 9، شمارہ 2، جولائی توں دسمبر 2014ء، ص 108-125

طالب علماں توں اڈ پختہ کھوجکاراں دے مرتب کیتے اشاریے تے جھات پائیاں پنجابی ادب وچ اشاریے دی نہ صرف ٹورسگوں مہاڑ داوی بخوبی اندازہ ہوندا اے۔ اشاریہ سازی دیاں کئی قسماں تے روپ نیں۔ انسانیت دی

سائجھی میراث مشرق توں مغرب تائیں ساریاں تو ماں دا حصہ اے۔ مان یوگ اے کہ ایہدے موڈھی مسلمان محقق
نیں۔ پنجابی وچ بھاویں دیرنال سہی پرایہ ٹور ٹر پئی اے۔

حوالے

1. Ferozullughat Urdu Jadeed, Lahroe: Ferozsons Private Limited,
Editon 17th, 2011
2. Oxford Advance learner Dictionary, 1998
3. The American Heritage Dictionary, Pansolonia, Bostan Publisher,
1969
4. Mehmood ul Hassan o Zamord Mehmood (Muratabeen), Kashaf
Istalahat Kutab Khana, Islamabad: Maqtadra Qomi Zabaan Pakistan,
1985, P:14
5. Shshbaz Malik, Dr. Punjabi Kitabiyat, Volume 1, Islamabad Akadmi
Adbiyaat Pakistan, Edition 1, 1991, P: ش
6. Tahir Tonswi, Dr. Saraiki Kitabiyat (Start to 1993), Islamabad:
Akadmi Adbiyat Pakistan, 1994, P:ع
7. Ashraf Kamal, Dr. Muhammad, Irsharia Aur Fun e Isharia,
Islamabad: National Book Foundation, November 2018, P: 47
8. Sarfraz Hussain Mirza (Muratab), Paish Lafz, Isharia Nawa-e-Waqt,
1945-1947, Lahore: Pakistan Study Center, Punjab University, 1987,
P: Alif
9. Salman Abid, Duniya e Tehqeeq may Isharia Saazi Ki Ahmiyat
(Mazmoon) Mashmoola Roznama Express, 30 October, 2016

10. Akhtar un Nisa, Dibacha, Isharia Iqbaliat Saamahi Mujala Iqbaliat, Lahore: Iqbal Akadami, 1998, P:5
11. Gayan Chand, Dr. Tehqeeq ka Fun, Islamabad, Maqtadra Qomi Zaban Pakistan, Tabah Sishan, 2016, P:157
12. Abdul Razzaq Qureshi, Mubadiat Tehqeeq, Lahore: Khan Book Company, NY, P:17
13. Shahbaz Malik, Pakistani Punjabi Adab (Bibliography Pehla Pur) Chendani Khoj, Lahore: Punjab University Oriental College, Jild 1, Shumara 1, July to December 1978, P:1 to 120
14. Ain-ul-Haq, Fareed Koti, Khoj (Mazmoon) Mashmoola, Azadi Magro Punjabi Adab, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, Tabah Awal, 1986, P:34
15. Ibid, P:35
16. Iqbal Salah-ud-Din, Debacha Fehrast Maqalat (Mouzawar), Okara: Qabela Nashran, Taba Awal, 1984, P:11
17. Aslam Rana, Flap, Mashmoola Pakistani Punjabi Afsana Bibliography (1947 to 1984), Murtaba Hameed Mohsan, Lahore: Chater Publications, 1986
18. Aslam Rana, Dr. Punjabi Kitabiyat Dr. Shahbaz Malik da Ahadsaz Karnama (Mazmoon) Mashmoola Chemahi Khoj, Jild 15, Shumara 1, Muslsall Shumara 29, July to Dec. 1992, P:108